

Культура і цивілізація

В статті автор досліджує становлення цивілізаційного методологічного підходу до аналізу історичного процесу. Основна увага приділена характеристиці понять “культура” та “цивілізація” в сучасній науці.

Українська історична наука в пострадянський період опинилася в стані певної методологічної кризи. Формаційний підхід, який був головним і єдиновизнаним протягом тривалого періоду, оголошений нині науково застарілим та дискредитований недобросовісністю деяких вчених, і як наслідок – відкинутий істориками незалежної України. Але з іншою методологією історичного дослідження в наш час знайомий далеко не кожен вітчизняний історик. Тому, актуальність статті ми вбачаємо саме в ознайомленні студентів-істориків з цивілізаційним підходом, короткому викладі його основних положень та принципів. Також актуальним на даний час в історичній науці є формування цілісної картини всесвітньої історії на основі національних історій. Цивілізаційна методологія для цього цілком прийнятна, необхідним є її популяризація та освоєння. Завданням виступає аналіз взаємовідношення понять “культура” та “цивілізація” у теоретиків цивілізаційного підходу, наукової еволюції цих понять.

Термін “філософія історії”, як відомо, ввів в науковий обіг у XVIII ст. Вольтер (Франсуа Марі Аруе) і застосував його для означення критичної, або наукової історії, такого способу історичного мислення (рефлексії), коли історик уже міркує про предмет науки, а не просто в описовій формі переповідає історії та факти, вичитані із стародавніх книг чи інших писемних джерел. Г. В. Ф. Гегель теж користувався даним терміном. У нього він означав загальну або всесвітню історію. На нашу думку, Гегель цим хотів підкреслити вищий рівень узагальнення історичного процесу, який проявляється лише в дослідженнях всесвітньої історії.

Деякі позитивісти XIX ст. (Г. Спенсер) дають таке визначення цього терміна: філософія історії – це наука про відкриття загальних законів, що визначають хід подій, про які має розповідати власне сама історія [1:14].

Отже, у вузькому розумінні цього слова, історіософія (філософія історії – в даному випадку ці поняття розглядаються як тотожні) – це теорія історії, філософське розуміння історичного процесу, його схеми, періодизації і перспективи, соціокультурні інституції тощо. [2:45].

Зосередимо увагу на об'єкті філософії історії. Визначальною проблемою філософії історії є моделювання культурно-історичного поступу суспільства, під яким прийнято розуміти побудову людською свідомістю абстрагованих схем руху людства у часі. Склалися дві основні моделі розуміння історичного часу – циклічна і лінійна. Циклічна переважала у давніх цивілізаціях, що формувалися на основі землеробських культур (Індія, Китай, античний світ), проявилась також і в пізніших філософсько-історичних схемах, як-от у Ібн-Халдуна, Дж. Віко, М. Я. Данилевського чи О. Шпенглера. Саме концепції представників даної моделі передусім і є предметом розгляду даної статті.

Лінійна модель була провідною спочатку у релігійних концептах, про свідому дію Божої волі, яка сама спрямовує рух людства до певної мети; у зороастризмі, потім вже у іудаїзмі, християнстві та ісламі. Ця парадигма сприйняття історичного часу і визначила здебільшого уявлення про рух історії, як лінію неухильного прогресу, в період Нового часу, (концепції Ж.-А. Кондорсе і К.-А. Сен-Сімона, Г. В. Ф. Гегеля і О. Конта, К. Маркса і Г. Спенсера [3:17].

Бурхливий перебіг подій XX ст. в історичній науці постнекласичного періоду позначилося радикальною зміною концепцій про перспективи розвитку людства. Історіософію стадійності змінило розуміння багатоваріантності історії. Виявилось, що світова історія не є потужним єдиним “річищем”, а складається з окремих “потоків”. Людство постійно продукувало і продукує різноманітні форми історичного існування, які деякі дослідники називали культурами, інші – цивілізаціями [4:245]. Вони існують синхронно і паралельно, розвиваються власним шляхом і взаємодіють між собою.

Вперше у своїй філософсько-історичній повноті концепція локальних цивілізацій постає у працях Миколи Яковича Данилевського – відомого російського природознавця, філософа, соціолога і публіциста. Основною його працею, де викладено цю концепцію, є “Росія та Європа” [5]. Він вважав, що єдиної загальнолюдської цивілізації не існує. Користувався категорією “цивілізація”, ототожнюючи її при цьому з поняттям “культурно-історичний тип”. Але віддавав перевагу останньому, можливо, щоб не плутати значення слова “цивілізація” у розумінні стадії розвитку людства. У всесвітній історії таких “самобутніх цивілізацій” або “культурно-історичних типів”, за Данилевським, всього 10: 1) єгипетська; 2) китайська; 3) давньосемітська; 4) індійська; 5) іранська; 6) єврейська; 7) грецька; 8) римська; 9) арабська; 10) германо-романська (європейська). До них додано ще дві – мексиканську і перуанську, котрі “проблемні” тому, що були знищені насильницьким шляхом, на відміну від інших цивілізацій давнини, які відійшли в природній спосіб. Ще один “проблемний” тип – новоамериканський, який поки ще не сформувався. Росія, росіяни, а також все слов’янство він виносить за рамки загальної класифікації, бо це, на його думку, новий культурно-історичний тип, який не співпадає з уже існуючими і відрізняється як від германо-романського, так і європейського [6:427-428]. У своїй концепції Данилевський обмежував час функціонування (цикл) будь-якого культурно-історичного типу строком у 1500 років і поділяв його на три періоди: 1) етнічний (1000 років); 2) державний (400 років); 3) творчий, цивілізаційний (50-100 років). Данилевський заперечував спадковість культурних засад однієї цивілізації відносно іншої [7:286-287].

Ідеї М. Я. Данилевського поглибив і розвинув німецький філософ, теоретик культури, історик і публіцист – Освальд Шпенглер. Культурно-цивілізаційна концепція О. Шпенглера викладена в найвідомішій його праці “Занепад Європи” (або “Присмерк Європи”), два томи якої побачили світ між 1918-1922 роками (перший том був написаний ще в 1914 р.). Його теж не задовольняло лінійне трактування історії, тому у своїх пошуках історичного розвитку ним було обрано не історію окремих держав, а культур. У теоретичній конструкції Шпенглера

заперечується ідея загальнолюдської історії, її стадійний характер і проголошується самодостатність і автаркійність окремих “великих культур”, рівноцінних і одномасштабних [3:121]. Об’єкт дослідження тут – культури заселеної землі, а сама кількість культур при цьому обмежувалась. Шпенглер апелює не до глузду та розуму, як було прийнято традиційно, а до емоційної, чуттєвої сфери людини.

Найважливіше завдання для Шпенглера – критика європоцентризму, як провідного напрямку трактування історії протягом тривалого часу. На його думку, європоцентристська точка зору призводить до оцінки ранніх культур, як таких, що перебували на нижчому щаблі розвитку відносно європейської [8:285]. Шпенглер одночасно працює в рамках двох традицій – органіцизму й ірраціоналізму. Органіцизм інтерпретує будь-яке культурне явище, історичний процес, події з життя окремої людини як біологічні (органічні), з усіма властивими живому ознаками та закономірностями. Ірраціоналізм, популяризований в роботах Ф. Ніцше, проголошує: культурне явище чи подія з особистого життя лежать за межами раціонального й непідвладні розумовому поясненню [8:287]. Таке розуміння історії дало Шпенглеру можливість виокремити вісім культур всесвітньо-історичного масштабу: 1) єгипетську; 2) індійську; 3) вавилонську; 4) китайську; 5) “аполлонівську” (греко-римську), 6) “магічну” (візантійсько-арабську); 7) “фаустівську” (західноєвропейську); 8) культуру майя. За його припущенням, очікувалось також народження російсько-сибірської культури [1:138]. Наявність цих культур свідчить не про єдність процесу всесвітньої історії, а про єдність життя у всесвіті. Шпенглер створює своєрідну концепцію одночасовості явищ і позначає її терміном “гомологія” (від гр. згода). Доводячи, що кожна культура має свої дитинство, юність, зрілий вік та старість, після чого вже настає смерть, він встановлює відповідні фази з циклічному розвитку цих культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель [3:121]. Строк всього життя кожного культурного організму становить приблизно 1000-1200 років. Всяка культура живе власним життям, створює свої політичні, наукові та культурні цінності. Культура не може нічого запозичити в

інших культур і нічого не може їм передати. Шпенглер робить песимістичний, але як підтвердить згодом історія – справедливий висновок: людина певної культури просто внутрішньо нездатна сприймати традиції, норми чужої культури. Араб, грек, китаєць, європеець дивляться на світ різними очима [1:139-140].

Внутрішня цілісність кожної великої культури має за основу певний “дух” (“прафеномен”), що розкривається на кожній стадії її еволюції, від народження до смерті, через її специфічний “стиль”, спільний для всіх її проявів. Шпенглер вважає, що культура зароджується раптово, коли трансцендентний прафеномен уперше розкриває себе у зовнішніх проявах. Зростання спільноти ідентифікується із саморозвитком культури, саморозкриттям, реалізацією її духовного змісту в усіх сферах життєдіяльності людей. Розквіт – це максимальна реалізація її внутрішніх потенцій, після чого глибинні можливості культури починають вичерпуватись, і вона переходить від органічних до механічних форм. Із цього починається занепад або фаза цивілізації, період експансії та мілітаризму, за чим слідує загибель або фізична, остаточна (Античність), або закостеніння (Китай). Таку ж долю у найближчі два-три століття О. Шпенглер передбачав щодо Заходу [3:121-122].

Тобто, терміни “культура” і “цивілізація” у О. Шпенглера – взаємоперетікаючі. Цивілізація – це органічне переродження культури, її завершальна стадія. Культура перетворюється на цивілізацію, коли втрачає свій творчий потенціал. Культура – це розквіт, а цивілізація – занепад [8:289].

На нашу думку, заслугою О. Шпенглера, незважаючи на деякі фактичні і теоретичні суперечності його концепції, є окреслення ідей, що стали підґрунтям типологічного аналізу культур., розвинутого іншими дослідниками.

Арнольд Джозеф Тойнбі – один із найвідоміших істориків і теоретиків історичної науки ХХ століття. Тойнбі справив великий вплив на соціальну філософію і суспільну свідомість Заходу. Він пройшов значну наукову еволюцію, яку умовно можна поділити на три періоди: 1) 10-ті роки ХХ ст. – працює у межах традиційної західної історіографії. За одиницю розвитку вважав національну державу; 2) 20 – 40-і рр. – одиницею історичного розвитку вважав

“цивілізацію” як конкретний просторово-часовий регіон, до якого входила група країн із спільними духовними особливостями; 3) у 50 – 60-і рр. – релігія та церква стають для нього одиницями історичного розвитку [9:889]. Тойнбі – творець грандіозної філософської системи, створенню якої він присвятив усе своє зріле життя, яка тривалий час була і залишається однією з найвпливовіших у світовій філософії історії [10:286]. Слід сказати, що Тойнбі був наділений непересічним почуттям гумору і вмінням поглянути на себе критично, називав свою концепцію “історією з філософією історії” [11:5]. Виклав Тойнбі цю концепцію у 12-ти томній праці “A study of history” (“Дослідження історії”). Безперечно, Тойнбі зазнав значного впливу ідей О. Шпенглера, що відобразилося на виборі одиниці історичного дослідження - цивілізації. Як він сам зазначив: “очевидно, що самодостатнім полем історичного дослідження не може бути ані національна держава, ані людство в цілому і таким полем, певно буде угруповання, яке ми назвали цивілізацією” [13:24]. Суспільство (цивілізація), а не держава є тим соціальним “атомом”, на котрому слід фокусувати свою увагу істориків [10:289]. Проте, на відміну від уявлень Шпенглера, в концепції Тойнбі цивілізація не має негативного забарвлення і тотожна культурі [8:297]. Шпенглер змальовує перебіг історії детермінованим надособистісними вітальними силами, то для Тойнбі доля будь-якого суспільства залежить від самих його представників, від людей як суб’єтів, творців, що мають свободу вибору [3:122-123]. За цією концепцією, історія – це діалог Бога і Людини. Бог ставить перед Людиною запитання, на які вона повинна дати відповідь, таким чином пізнаючи Божественний закон – Логос [1:145].

Як і у Шпенглера число культур, так і у Тойнбі число цивілізацій невелике: спочатку дев’ятнадцять, пізніше – двадцять одна. Проте, в ході написання своєї праці, він збільшував число цивілізацій, віддаючи тим самим данину археологічним відкриттям. Так, у одному ілюстрованому виданні за 1972 р. їх уже тридцять шість. Деякі цивілізації у Тойнбі мають ті самі назви, що й у Шпенглера, все ж більшість із них відрізняються [13:370-371]. І також цивілізації проходять у

своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вмирають, на його думку, поступаючись місцем іншим [1:147].

Зосередимо увагу на основній проблемі Тойнбі, а саме: як виникають цивілізації? Він недвозначно відкидає біологізм і детермінізм Шпенглера і, як зазначалося вище, надає людині свободу вибору. Тут він зазнав деякого впливу ідей французького філософа А. Бергсона, який проголошував, що світ перебуває у процесі творчої еволюції, позбавленої закономірностей; і її рушійною силою є душевний “життєвий порив” (*élan vital*). Саме усвідомлення цього “пориву” дало змогу людям, за Бергсоном, знайти внутрішню силу відгукнутися на виклики природи. Тойнбі вводить термін “виклик” (*chellenge*) та “відгук” (*response*). Расова приналежність не грає ролі – в історії всі раси, крім негроїдної (досі!), брали активну участь у творенні цивілізацій, тобто продукували “творчу меншість”, провідну силу суспільства. Для її позначення Тойнбі вживає грецький термін “наслідування” (*mimesis*). Він називає п’ять ступенів виклику: суворий клімат; нові землі (заморська колонізація); удар; тиск; гноблення. Найбільш ідеальним варіантом є “золота середина”, коли всі ступені виклику представлені рівномірно. Однак, трапляються випадки, в яких “творчій меншості” потрібно “відійти”, щоб набратися сил і повернутися. Тойнбі означає це як “відхід-і-повернення” (*withdrawal-and-return*). Цивілізація розвивається доти, доки “творча меншість” ще має бергсонівський “життєвий порив”. Розвиток культури, за Тойнбі, визначається не завоюваннями та зовнішнім блиском, а “витонченістю й досконалістю” (*etherialization*). Але в людській творчості криється небезпека, яку Тойнбі окреслює як “справедлива помста” (*nemesis*) з трьох обожнень: “ефемерного Я”, “ефемерної інтуїції” та “ефемерної техніки”. Під дією цієї небезпеки “творча меншість” перетворюється у “панівну меншість”. В цей же час “нетворча більшість” лишається на узбіччі суспільства і поступово перетворюється у клас, який Тойнбі називає “внутрішнім пролетаріатом”. Крім того, на кордоні даної цивілізації постає “зовнішній пролетаріат” і суспільство надломлюється – починається період розрухи-смути, народжуються розколи. Таких розколів Тойнбі нараховує чотири: розкол суспільного організму (головним

чином мілітаризм), розкол у душі (брак основи для стимулу), розкол горизонтальний (боротьба класів) і розкол вертикальний (міждержавні війни). У фазі мілітаризму народжується світова держава, де внутрішній пролетаріат, який тепер має стимул культурно себе виявити, творить вищу вселенську церкву. Через деякий час світова держава, вважає мислитель, розпадається. Настає “героїчна доба” для зовнішнього пролетаріату, коли твориться епос. За певних обставин можливе “відродження” (palingenesis), а тоже, й переродження у нове суспільство (цивілізацію) [12:371].

Таким чином, за Тойнбі, три фактори позначають перехід від старого до нового суспільства (цивілізації): 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів, які переживають свою “героїчну добу”. З цих факторів, на його думку, другий має найбільшу вагу, а третій – найменшу [3:124]. Ілюстрацією, яка більш-менш повно буде втілювати наявність всі трьох факторів, на нашу думку, є Римська імперія в пізній період свого існування.

Слід пам’ятати, що в наш час, за концепцією Тойнбі, залишилося тільки п’ять основних цивілізацій: китайська, індійська, ісламська, російська і західна [1:147]. У книзі “Тойнбі про Тойнбі” (1974) англійський вчений, за його особистим свідченням, почав більш песимістично дивитися на перспективи людства, ніж раніше. “Чи змінює це мій філософський погляд на людську природу і її перспективи? – Я все ж сказав би, що я вірю взагалі, що в людській натурі аспект любові візьме верх над аспектом пожадливості й агресивності, але це відкрите питання...”, - пише він [9:890].

Однак, кожна наукова теорія і концепція, коли вона набуває оприлюднення в середовищі фахівців наштовхується на критику опонентів самої теорії або мислителів, які її запропонували. Не стала винятком у цьому відношенні й цивілізаційна концепція всесвітньої історії.

Першим, хто виступив проти запропонованого О. Шпенглером методу аналізу історичного процесу був нідерландський історик і теоретик культури Йохан

Хейзинга (Гейзинга). Він також в той самий час, що й Шпенглер, працював над проблемами типологізації культур, морфологічного аналізу різних культурно-історичних епох, які означив так: “Справжні питання історії культури завжди являють собою питання форми, структури і функцій суспільного життя” [14:66]. Він характеризує концепцію Шпенглера в дуже афористичний спосіб: “Терміни Шпенглера були кайданами, а його класифікація – карцером для історичної науки” [14:69]. Головною і фундаментальною вадою концепції Шпенглера для Хейзинги була не прогалина першого в фактологічних знаннях та обмеженість поля історичного пошуку, а те, що він став на шлях, який призвів історичну науку від морфології до міфології [14:69]. Цим, на нашу думку, Хейзинга хотів висловити свій протест не лише проти позиції Шпенглера як науковця, а й проти його віталістичних та фаталістичних поглядів щодо ролі людини в історичному процесі.

Наступним, висловив свою незгоду із запропонованою цивілізаційними теоретиками методологією німецький філософ-екзистенціаліст (за освітою лікар-психіатр) Карл Ясперс. У своїй праці “Витоки історії та її мета” він критикує концепції О. Шпенглера і А. Дж. Тойнбі за те, що вони заперечували існування всесвітньої єдності людства. Також відносно Шпенглера Ясперс засвідчує його методологічну недосконалість і людинопасивний принцип розгортання історії. “Єдність обов’язково повинна бути пов’язана із здатністю розуміти один одного – пише він, Шпенглер це заперечує: різні культури просторо і часово роз’єднані, недосяжні один для одного. Цьому паралельному існуванню постійно потрібно один одному протистояти. Все, що люди мислять, роблять і створюють, все це має відношення до всіх, і в кінцевому результаті мова йде про одне й теж” [15:281]. Щодо уявлень Тойнбі Ясперс зазначає: “Тойнбі обережний в своїх прогнозах. Він обрамлює намальовану ним картину в християнський світогляд. Згідно його теорії, культура може продовжувати жити не наближаючись до смерті. На неї не поширюється сліпа біологічна необхідність старіння і смерті. Те, що має трапитися, залежить частково від свободи людини. Іноді допомагає Бог” [15:280].

Карл Поппер – представник аналітичної філософії, також критикував концепції цивілізаційної історії через її методологічні вади. Він опонував щодо свого сучасника Тойнбі наступним чином: ””Дослідження історії” Тойнбі, на мій погляд, є взірцем того, що я називаю історицизмом. Втім, у книзі Тойнбі є розмаїття цікавих і стимулюючих ідей” [16:261]. *Історицизм* – це прийняте у західній історичній термінології означення поняття, яке у вітчизняній термінології отримало назву *історизм*. Історизм є методологічним принципом, яким керується історичне пізнання і ставить вимоги, згідно яких історія має розглядатися як різновид об’єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями. У принципі історизму вбачається один із критеріїв об’єктивності, коли історичні явища описуються і пояснюються з погляду їх розвитку, еволюції. Однак, Поппер вважав історицизм (історизм) фальшивою доктриною, сповідування якої обертається шкідливими наслідками: наукоподібними міфами, пророкуваннями, вульгарним схематизмом [17:164]. На нашу думку, Поппер розглядав концепцію Тойнбі саме через призму свого негативного сприйняття історицизму (історизму), тому не був достатньо науково незаангажованим та об’єктивним.

Американський вчений Френсіс Фукуяма, автор праць “Кінець історії й Остання людина” (1992) та “Довіра: суспільні чесноти та шлях процвітання” (1995) теж дає доволі песимістичний прогноз майбутнього всього людства. Він робить висновок, що настає “кінець історії”, а отже, людство підходить до межі свого розвитку. Фукуяма зазначає, капіталізм як єдина життєздатна ідеологія на даний час є, ніби, вінцем розвитку людства, і його значне розповсюдження символізує “кінець історії”. За Фукуямою кінець історії буде сумний. Виходячи із засадничих постулатів капіталізму, залишаться тільки економічний розрахунок, безнастанні технічні проблеми, турбота про екологію та задоволення витончених запитів споживачів. У постісторичний період (настане після “кінця історії”) не буде ні мистецтва, ні філософії; залишиться тільки музей людської історії, що старанно зберігатиметься [8:352-354]. Отже, як ми бачимо, Фукуяма вістря своєї

критики концепції Тойнбі спрямував щодо упущення характеристики суспільної формації і тих небезпек, які вона в собі приховує.

В даній статті характеризувався циклічний підхід до осмислення історичного процесу. Він була викликом формаційному підходу К. Маркса і Ф. Енгельса, які стверджували, що все людство в процесі розвитку проходить через певні суспільні формації, які є спільними для різних народів та культур. Шпенглер заперечував наявність всесвітньої історії через замкнутість на самотність кожної культури. Проте, спільним для формаційного та цивілізаційного методологічних підходів є те, що вони розглядають історичний процес як об'єктивний та незалежний від волі людини, як закони суспільного розвитку, в якому людині відводиться роль пасивного спостерігача.

Цивілізаційна концепція вивела циклічне розуміння історії на якісно новий рівень осягнення. Основним, на нашу думку, у наукових пошуках Тойнбі є те, що він обрав онтологічний принцип для свого дослідження, а не власне методологічний, а саме: персоналізм – віру в людину як розумну істоту, від вибору якої залежить поступ історії, яка сама творить власну долю і відповідає за наслідки всіх своїх дій. Для нього історія – рух до гармонії між людством та Всесвітом завдяки духовності. (В цьому є деякі подібності з концепцією П. Тейяра де Шардена, який також робить наголос на духовності та любові як рятівниках майбутнього людства).

Критики та опоненти культурно-цивілізаційного принципу звернули увагу також на деякі інші невідпрацьовані моменти та ряд суперечливі твердження. І в цьому для розвитку методології історичного пізнання нам вбачається позитив. Проте, і на сьогодні, на відстані цивілізаційний метод (можливі різні назви) залишається одним найбільш досконалим та розробленим в теорії історичної науки у світі, однак, не належно осмисленим Його наукову значущість має перевірити час.

Список використаних джерел та літератури:

1. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
2. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембридж, 1991. – 294 с.
3. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1999. – 360.
4. Залізняка Л. Л. Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.: іл.
5. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991. – 574 с. (Историко-литературный архив).
6. Галактионов А. А., Никандров П. Ф. Русская философия IX-XIX вв. – Л.: Издательство Ленинградского университета. 1989.- 744 с.
7. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Г – Д. – 2004. – 528 с.: іл.
8. Ящук Т. І. Філософія історії: Курс лекцій. Навч. посібник. – К.: Либідь, 2004. – 536 с.
9. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.
10. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник. – К.: Т-во “Знання”, 2000. – 723 с.
11. Тойнбі А. Дж. Постижение истории: Сборник /Пер. с англ. Е. Д. Жаркова. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 640 с. – (Библиотека истории и культуры).
12. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Т. 2 /Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. - 406 с.
13. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Т. 1 /Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
14. Хейзинга Й. Об исторических жизненных идеалах /Пер. с гол. И. Михайловой. – London, 1992. – 220 с.

15. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с. – (Мыслители XX в.).
16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. – Т 1. /Пер. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
17. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. /В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.

Ковальчук И.В. Культура и цивилизация.

В статье автор исследует становление цивилизационного подхода к анализу исторического процесса. Внимание сосредоточено на характеристике понятий «культура» и «цивилизация» в современной науке.

Kovalchuk I.V. Culture and civilization

In this article the author presents the foundation civilizational methodological approach to the analysis of the historical process. The main attention is payed to the characteristics of the notions «culture» and «civilization» in modern science.